

Афадєєва Я. М.,
аспірант кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: aminka-1@ukr.net

СУЧАСНІ ПРИЗВИЩА МЕШКАНЦІВ НОВОУШИЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ З ВІДАПЕЛЯТИВНИМИ ІМЕНАМИ ЧИ ПРИЗВИСЬКАМИ В ОСНОВІ

Прізвища мають безпосередній зв'язок з культурою, побутом, історією народу, вони є своєрідними для соціальних груп та прошарків, тому їхня внутрішня форма вмотивовується відповідними твірними основами. Відапелятивні прізвища досліджуваного регіону відбивають різні аспекти життя людини і довкілля – побут, заняття, фізичні та психічні ознаки, тваринний і рослинний світ, соціальну організацію тощо.

Ключові слова: власна назва, антропонім, прізвище, апелятив, прізвисько.

Останнім часом значно зросла цікавість українських дослідників до вивчення прізвищ мешканців конкретних історико-етнографічних регіонів. Найбільш повно вивчена антропонімійна система Закарпаття (П. П. Чучка), південно-східної України (В. Д. Познанська), Правобережного Побужжя (Т. Д. Космакова), Бойківщини (Г. Є. Бучко), Донеччини (Н. Ю. Булава), Опілля (Г. Д. Панчук), Гуцульщини (Б. Б. Близнюк), Верхньої Наддністрянщини (І. Д. Фаріон), Західного Поділля (Н. І. Рудьова), Уманщини (Ю. І. Фернос), Північної Тернопільщини (С. В. Шеремета) та інших територій.

Прізвища Новоушицького району Хмельницької області ще не були предметом ономастичного вивчення, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження, присвяченого характеристиці сучасних новоушицьких прізвищ, мотивованих відапелятивними іменами чи прізвиськами.

Відапелятивні прізвища відбивають різні аспекти життя людини і довкілля – побут, заняття, фізичні та психічні ознаки, тваринний і рослинний світ, соціальну організацію тощо.

Апелятиви, відображені у твірних основах прізвищ Новоушицького району, репрезентують дві групи: «nomina personalia» та «nomina impersonalia». М. Л. Худаш першу групу таких найменувань називає апелятивно-антропонімними, імена та імена-прізвиська яких давалися їхнім носіям за фізичними та психічними рисами, особливостями поведінки, а другу – власне антропонімними, в основах яких характеризується не особа, а те, що співвідноситься з назвами тварин, рослин, предметів і явищ об'єктивної дійсності [5, с. 158].

У досліджуваному регіоні зафіксовано 1282 прізвищ, в основах яких наявні відапелятивні імена чи прізвиська, що становить 42,93 % від загальної кількості таких антропоодиноць.

У власних найменуваннях категорії «nomina personalia» фіксуються як національні ідеали краси, так і різні відхилення від них, а також фізичні вади [4, с. 11]. Розглянемо семантичні групи цієї категорії аналізованих прізвищ, в основах яких відбиті:

1) назви людей за родом діяльності та соціальним станом (20,83 %): *Атаманчук, Боднар, Боднарук, Боднарчук, Вакаренко* (вакар – пастух), *Воевода, Вознюк* (возний), *Гайдук* (гайдук – «солдат придворної охорони» [2, II, с. 16]), *Гончар, Гуменюк, Дехтяр, Дяк, Дячок, Ключник, Коваль, Ковальчук, Козак, Козар, Колісник, Копачук, Кочерчук, Кравчук, Кухар, Кучер, Кушнір, Майструк, Машталяр* (машталяр – «візник» [2, IV, с. 656]), *Мельник, Мельничук, Музика, Муляр, Овчарук, Олійник, Паламарчук, Пастух, Римар, Різник, Ротар* (колесник), *Свинарчук, Сітарчук, Слюсар, Стаднюк, Столяр, Столярчук, Сторожук, Стрілець, Теслюк, Ткач, Ткачик, Ткачук, Токар, Токарчук, Трач, Трачук, Ферманюк, Швець, Шевченко, Шевчук;*

2) назви людей за зовнішніми та внутрішніми ознаками (20,59 %): *Багрій* (багріти – «набирати багряного кольору, ставати багряним» [2, I, с. 85]), *Білий, Білун, Босакевич, Величко, Глухий, Горбань, Горбатюк, Довгань, Довгенко, Довгий, Долгов, Кліпун, Косий, Кривенчук, Куций, Кучерявий, Лисак, Лиськов, Моргун, Німий, Пеліх* (пелех – «людина з довгим, скуйовдженим волоссям» [2, VI, с. 114]), *Рудий, Рудик, Рябчук, Сивун, Сизий, Сліпенький, Худаков, Чернушак, Чорний;*

3) назви людей, що характеризують її вдачу, характер (18,17 %): *Бабій, Безпутний, Гниленький, Гулько, Гурняк* (веселий, п'яний чоловік), *Добровольський, Дурнов, Кищук* (повільний чоловік), *Лігоцький* (легкий, веселий, худорлявий чоловік), *Мудряков, Путерія* (путерія – «сила, міць» [2, VIII, с. 403]), *Секретний, Солодкий, Щасливцевий;*

4) назви людей, що вказують на місце походження, проживання (9,44 %): а) прізвища на позначення національності: *Венгров, Грек, Карелов, Кімаковський* (кімаки – тюрки), *Литвиненко,*

Литвинюк, Ляшок, Москалюк, Московчук, Сербенюк, Швед; б) прізвища на позначення народності, діалектної групи: *Бойко, Бойчук, Волощук, Волоховський* (волох – румун), *Гоцуляк, Гуцол, Мазур, Поліщук*; в) прізвища, які загально вказують на місцевість проживання: *Задунайський, Заболотний, Загородний, Зарічний, Кордонець, Кордонський, Крайчик, Лановецький, Лужняк, Огородний, Підгірський, Підгорець, Підлісний, Підпригора, Підпенько, Побережний, Сердюк, Слободян, Слободянюк, Яровий*;

5) назви людей, що вказують на родинні стосунки (1,56 %): *Бабінчук, Вдовін, Годованчик* (годованець – «дитина, взята на утримання: вихованець» [2, II, с. 104]), *Дідик, Дідурик, Єдинак* (єдинак – «одинак, єдиний син» [2, I, с. 466]), *Мазун* (мазун – «пестун, улюблена дитина» [2, IV, с. 594]), *Шовгур* (шовгор – сестрин чоловік, жінчин брат).

Л. О. Кравченко зазначає, що прізвища категорії «*nomina impersonalia*» утворені шляхом метафоричного перенесення реалій дійсності на особу. До XVIII ст. прізвища давалися новонародженим за якимись забобонними мотивами і належали до традиційного народного побутового іменника відапелятивних власних імен. Інші особові назви отримали носії вже в дорослому віці за певних побутових обставин, і в антропонімній системі вони виконують функцію прізвиськ [1, с. 33].

У цій категорії зафіксовано 29,43 % антропонімів від загальної кількості прізвищ Новоушицького району. Найбільш численною групою найменувань є прізвища, співвідносні з назвами тваринного і рослинного світу. Мотивами номінацій переважно служать фізичні ознаки денотата. Зовнішня схожість носія із твариною або ж внутрішні ознаки конкретних тварин відображалися насамперед у прізвиських, які згодом переростали у прізвища. До прикладу: хитрих осіб прозивали *Лис, Лисця*; відповідно: син *Лиса* – *Лисичук*, що і спостерігаємо у прізвищах досліджуваного регіону.

Виокремлюємо такі лексико-семантичні групи цього розряду:

1) прізвища, в основах яких зафіксовані зоолексеми (14,51 %): а) назви домашніх та диких тварин: *Багрійчук* (багрій – «вид вола» [2, I, с. 18]), *Бараник, Баранов, Баранюк, Бичин, Бичков, Бобров, Вовчук, Волков, Киценюк, Кобилецька, Кобилянський, Коневський, Котик, Котов, Крет, Мишак, Чалий* (чалий – «сіро-коричневий кінь» [2, XI, с. 267]); б) назви птахів: *Балабанович* (балабан – «птах родини соколових» [2, I, с. 93]), *Бачинська, Воробйов, Гоголь* (гоголь – «водоплавний дикий птах родини качиних» [2, II, с. 102]), *Горобець, Деркач* (деркач – «невеликий перелітний птах з жовтувато-бурим оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком» [2, II, с. 252]), *Журавльов, Качатин, Козут, Кокош* (укр. діал. кокош – «півень» [2, IV, с. 215]), *Крук, Кулик* (кулик – «невеликий болотяний птах» [2, IV, с. 390]), *Лебідь, Орлов, Павич, Петуховський, Пташкін, Селезньов, Сікора, Сояк, Соколов, Чайка, Шипун* (шипун – «вид лебедя» [2, XI, с. 455]), *Шпак, Шпаковський, Яструб*; в) назви комах: *Гедзь, Дзисяк, Жук, Паучок, Шериун*; г) назви риб та плазунів: *Сомик*;

2) прізвища, мотивовані флоролексемами (6,01 %): а) назвами дерев та кущів: *Берека* (берека – «листяне дерево, що використовується в захисних лісонасадженнях» [2, I, с. 160]), *Бучок* (← бук), *Грабчук, Дерен, Деренюк* (дерен – «кущ або дерево родини кизилкових» [2, II, с. 247]), *Дубіцький, Дубчак, Сосновський, Топольський*; б) назвами овочів та фруктів: *Виноградов, Гарбуз, Грушко, Кукурудза, Перчак, Сливка*; в) назвами трав'янистих рослин: *Волошин, Житняк, Матірко* (матірка – «коноплі з жіночими квітами, з насіння яких виробляють грубе полотно» [2, IV, с. 650]), *Пшеничко, Пшеничний, Шафранський* (шафран – «багаторічна трав'яниста рослина родини півникових» [2, XI, с. 422]); г) назвами грибів: *Боровик*;

3) прізвища, в основах яких відображені назви видів їжі, продуктів харчування та напоїв (2,89 %): *Балабух* (балабух – «невеличка булочка» [2, I, с. 93]), *Борщевський, Бурденюк* (бурда – «каламутна, несмачна рідка страва або напій» [2, I, с. 257]), *Ковбасюк, Колачук, Коржак, Коржанюк, Паляниця, Рогальський, Сироватко* (сироватка – «рідина, яка виділяється при згортанні молока та при утворенні з нього кислого молока й сиру» [2, IX, с. 200]), *Токань* (токан – «мамаліга» [2, X, с. 177]), *Щерба* (щерба – «юшка з риби» [2, XI, с. 581]);

4) прізвища, в основах яких відбиті назви знарядь праці та їх частин (2,42 %): *Батошний, Бербега* (бербениця – «діжечка, барило» [3, I, с. 157]), *Бортюженко* (бордюг – «мішок із телячої шкіри» [2, I, с. 86]), *Вороток* (вороток – «планка з двома ручками для обертання й підтримування різальних ручних інструментів» [2, I, с. 741]), *Гвоздецький, Коробко* (короб – «виріб із лубу, бересту, лози для пакування, перенесення чого-небудь» [2, IV, с. 294]), *Кручков, Лопатюк, П'єцух, Поставник* (поставник – «велика свіча» [2, VII, с. 367]), *Решеткін, Рогач* (рогач – «палиця з розвилкою на кінці» [2, VIII, с. 591]), *Сікачев, Цуркалюк* (цурка – «маленька паличка, яку в одязі використовували як гудзик» [2, XI, с. 251]), *Чіп* (чіп – «дерев'яний кілочок на стіні для підвішування чого-небудь» [2, XI, с. 340]);

5) прізвища, похідні від назв органів та частин тіла людини (1,87 %): а) назв частин тіла людського організму: *Бородатий, Бородіна, Варгатюк* (укр. діал. варга – «губа»), *Вушняков, Головатюк, Лобов, Луцак* (луцак – «товстощокій» [2, II, с. 383]), *Кишкін, Космак, Кулаков, Черепуха, Чубар*; б) назв частин тіла тварин: *Лаба, Клюєв*; в) назв хвороб: *Ковтуняк* (ковтун – «хвороба шкіри на голові, при якій сплутується волосся» [2, IV, с. 206]).

Менш продуктивними (всього 1,73 %) є прізвища, в основах яких відбиті:

1) назви явищ природи і різних часових понять (0,55 %): *Вечерова, Град, Мороз, Морозов, Нідзельський* (з пол. «niedziela» – неділя), *П'ятничук, Середа*;

2) абстрактні поняття (0,39 %): *Бідюк* (← біда), *Блажеєв* (благо – «добро, щастя» [2, I, с. 191]), *Душкевич* (← душа), *Регула* (регула – «правило» [2, VIII, с. 480]), *Таланчук* (талан – «успіх, удача» [2, X, с. 26]);

3) назви музичних інструментів (0,39 %): *Гусяков* (гуслі – «старовинний народний багатострунний щипковий музичний інструмент» [3, II, с. 198]), *Дудко, Смик, Сопільник, Цимбалюк* (цимбали – «старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапеціодальної форми і металевих струн» [2, XI, с. 214]);

4) найменування танців (0,16 %): *Гайдук* (гайдук – «народний танець» [3, II, с. 16]), *Третьак* (третьак – «потрійне притоптування в танці» [3, X, с. 249]);

5) номінації грошових одиниць (0,16 %): *Десяк, П'ятак*;

6) найменування одягу та його частин (0,08 %): *Холявко* (халява – «верхня трубчаста частина чобота, що прикриває литку» [2, XI, с. 15]).

Отже, проаналізований матеріал дає можливість зробити висновки про те, що в Новоушицькому районі переважають відапелятивні прізвища із категорії «*nomina personalia*» (70,59%), зокрема антропоніми, що вказують на позначення особи за родом діяльності та соціальним станом. Серед категорій «*nomina impersonalia*» домінують прізвища, утворені від назви тварин і рослин.

Список використаної літератури

1. Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини: [монографія] / Л. О. Кравченко. – К., 2004. – 198 с.
2. Словарь української мови : у 4-х томах / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
3. Словник української мови : в 11-ти томах / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
4. Суперанская А. В. Имя и эпоха / А. В. Суперанская // Историческая ономастика. – М. : Наука, 1977. – С. 7–26.
5. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 235 с.

Афадеева Я. Н. Современные фамилии жителей Новоушицкого района Хмельницкой области, в основах которых отображены отапелятивные имена или прозвища.

Аннотація

Фамилии возникают в языке народа в разные периоды и имеют непосредственную связь с его культурой, бытом, историей. Они являются своеобразными лексемами для социальных групп и слоев, поэтому внутренняя их форма мотивируется соответствующими образующими основами. Именно поэтому лексико-семантический анализ фамилий жителей Новоушицкого района Хмельницкой области является важной частью для понимания их языка, истории, этнографии. Отапелятивные фамилии исследуемого региона отражают различные аспекты жизни человека и окружающих его реалий – быта, занятия, физических и психических признаков, животного и растительного мира, социальной организации и тому подобного.

Основное внимание обращено на семантику образующих основ отапелятивных единиц, что позволяет понять специфику антропонимной системы исследуемой территории.

Ключевые слова: имя собственное, антропоним, фамилия, апелятив, прозвище.

Afadyeyeva Y. M. Current residents' surnames of Nova Ushytsia district, Khmelnytskyi region, in the stems of which the nonappellative surnames or nicknames are displayed.

Summary

Surnames appeared in the language of our nation in different periods, and has a direct relationship with its culture, life, history. They are particularly designed for social groups and strata of the society because their internal form is based on the corresponding word formation stems. Therefore, lexical and semantic analysis of the surnames of the residents of Nova Ushytsia district, Khmelnytsky region is an important basis for the development of language, history and ethnography. Nonappellative surnames of the studied region reflect different aspects of human life and the surrounding reality – life, engagement, physical and mental characteristics, flora and fauna, social organization and so on.

The main attention is paid to the semantics of word forming stems of the nonappellative units, which makes it possible to understand the specification of anthroponymic system of the studied area.

Key words: proper name, anthroponym, surname, appellative, nickname.